

اما و اگرهای «نمایشگاه مجازی کتاب تهران»

در گفت‌وگو با رئیس اتحادیه ناشران و کتاب‌فروشان تهران

توقع معجزه نداشته باشیم!

مریم شهبازی
خبرنگار

کمتر از دو هفته تا برپایی نخستین «نمایشگاه مجازی کتاب تهران» باقی مانده؛ رویدادی مهم در عرصه نشر کتاب که به‌همت معاونت فرهنگی وزارت ارشاد و در تعامل با صنوف نشر برگزار می‌شود. البته همان‌طور که در صفحه‌های امروز و به‌نقل از برخی اهالی نشر می‌خوانید این نمایشگاه قرار نیست جایگزینی برای نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران

تجربه‌ای تازه در گستره جهانی

بهار سال جاری، کمی بعد از ناامیدی ناشران نسبت به امکان برگزاری نمایشگاه کتاب تهران، آن‌هم بنابر تصمیم ستاد ملی مبارزه با کرونا، صحبت‌ها پیرامون برپایی شکل مجازی این رویداد حوزه نشر قوت گرفت. بالاخره در تعامل نمایندگان صنوف نشر با مسئولان معاونت فرهنگی قرار به برگزاری این نمایشگاه از اول تا ششم بهمن‌ماه گذاشته شد. هومان حسن‌پور، رئیس اتحادیه ناشران و کتاب‌فروشان تهران معتقد است نمایشگاه مجازی کتاب جنوب کرمان را که جندی پیش برگزار شد نمی‌توان تجربه‌ای جدی در این زمینه دانست چراکه بیشتر در حکم مقدمه‌ای برای نمایشگاه پیش رو بوده. او در همین زمینه به «ایران» می‌گوید: «طی ماه‌های گذشته، نمایشگاه‌هایی که در عرصه جهانی به‌شکل مجازی برگزار شدند هیچ شباهتی به نمایشگاه پیش روی ما نداشتند چراکه هیچ‌کدام با فروش کتاب همراه نشده‌اند. بنابراین باید بدانیم که با نمایشگاهی مجازی روبه‌رو هستیم که حتی در سطح بین‌المللی هم تجربه نخست به‌شمار می‌آید.»

این فعال عرصه نشر تأکید دارد که اتحادیه تا به امروز راهکارهای پیشنهادی و حتی تجربه‌های خود را با مسئولان درمیان گذاشته، و معتقد است مسئولان «خانه کتاب و ادبیات ایران» وزارت ارشاد هم به‌عنوان مجری برگزاری این نمایشگاه زمان قابل توجهی است که به‌شکلی تمام‌وقت در تلاش برای برپایی هرچه بهتر این رویداد حوزه نشر هستند. حسن‌پور ادامه می‌دهد: «در چنین شرایطی امیدوارم مردم به‌عنوان جامعه مخاطب این نمایشگاه و از سویی ناشران شرکت‌کننده در آن توجه داشته باشند که در تجربه نخست به احتمال با کم و کاستی‌هایی روبه‌رو شویم. بنابراین همگی صبوری کنیم و پیش از شروع نمایشگاه نقد آن را درپیش نگیریم.» البته حسن‌پور مخالف نقد و صحبت از نقاط ضعف نیست بلکه معتقد است باید صبر کنیم نمایشگاه شروع شود، آن‌وقت درباره نقاط ضعف صحبت شود. او می‌گوید: «در این صورت به‌طورقطع مسئولان تا جایی که امکان آن فراهم باشد برخی مسائل را هم‌زمان با برگزاری این نمایشگاه برطرف می‌کنند و مابقی نقاط ضعف را هم در دوره‌های بعدی نمایشگاه کتاب مجازی که به‌احتمال بسیار به‌عنوان مکمل نمایشگاه فیزیکی برگزار خواهد شد برطرف می‌کنند. اگر قرار به نگاه معقول باشد همین نمایشگاه کتاب بین‌المللی تهران بعد از سی‌و‌دو سه دوره برگزاری هنوز با مسائل و مشکلاتی روبه‌رو است، بنابراین نمی‌توان از آشنایی که در سطح جهانی سابقه ندارد انتظار داشته باشیم.» این مسئول حوزه نشر و کتاب‌فروشی معتقد است، قرار نیست نمایشگاه مجازی کتاب تهران کارکردی همچون شکل فیزیکی نمایشگاه داشته باشد؛ بلکه باید بدانیم که این اقدام جهت بازگشت بخشی از سرمایه نشر به‌دانشا انجام می‌شود و در حکم راهکاری برای این زمین نخوردن حوزه کتاب است. حسن‌پور درباره شرایط متفاوت

پیش روی این نمایشگاه ادامه می‌دهد: «نکته مهم دیگر این‌که برای نخستین مرتبه در تاریخ برگزاری نمایشگاه‌های کتاب اداره پست هم به‌عنوان رکنی مهم وارد کار شده است. آن‌هم در شرایطی که طی ماه‌های اخیر بخشی از خرید و فروش در همه حوزه‌ها به فضای مجازی منتقل شده و کالاهای خریداری‌شده از طریق پست به‌دست مردم می‌رسد. بنابراین مسلم است که بار مضاعفی به عهده این اداره قرار می‌گیرد. طی سال‌های گذشته نیازی به ارسال کتاب نبود و مردم خودشان در مراجعه حضوری کتاب خریداری می‌کردند، اما امسال به‌تبع شرایط وزارتخانه‌هایی همچون «وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات» هم به این کار پیوسته‌اند.»

هنوز گامی برای اطلاع‌رسانی برداشته نشده است

او بخشی از میزان موفقیت برپایی شکل تازه نمایشگاه کتاب را در گرو همکاری هرچه بیشتر این وزارتخانه‌ها و سازمان‌های درگیر می‌داند که برخی از آنها اولین حضور جدی خود را در این رابطه تجربه می‌کنند. رئیس اتحادیه ناشران ضمن دعوت دوباره از ناشران و مردم به صبوری بیشتر در مواجهه با نقاط ضعف احتمالی ادامه می‌دهد: «یکی از اصلی‌ترین کلیدهای موفقیت این نمایشگاه، اطلاع‌رسانی و از سویی تبلیغات از درجه رسانه‌ها و حتی فضای شهری است. متأسفانه هنوز کاری جدی در این زمینه انجام نشده و من پس مسئولان رسانه‌های شورمان اهمیت این هم‌راهی را درک کرده و در فرصت باقی‌مانده دست‌به‌کار شوم.»

اطلاع‌رسانی رکنی مهم در میزان استقبال مردم

پیش‌تر هم گفته‌ام که به‌تبع شرایطی که کرونا سبب شده و از سویی ملزومات زندگی امروز، منکر ضرورت به‌رومندی از تکنولوژی‌های ارتباطی و از سویی فضای مجازی نیستیم. از همین بابت هرچند که برپایی

نمایشگاه کتاب مجازی را در مقایسه با شکل فیزیکی‌اش چندان مطلوب نمی‌دانم اما معتقدم که در شرایط فعلی چاره‌ای جز این نداریم. فروش کتاب در خلال برگزاری نمایشگاه مجازی کتاب جنوب کرمان تجربه چندان موفق‌ی را برای ناشران رقم نزده؛ هرچند که غیرقابل‌پیش‌بینی هم نبود چراکه هر کاری در ابتدای امر با نقاط ضعف متعددی روبه‌رو خواهد شد. از ابتدای بهمن‌ماه نخستین تجربه جدی در زمینه برگزاری نمایشگاه کتاب مجازی را به‌شکلی سراسری در همه کشورمان شاهد خواهیم بود. نکته‌ای که در این بین نباید فراموش کرد این است که نمایشگاه کتاب تهران هیچ‌گاه طی سال‌هایی که از برپایی‌اش می‌گذرد به‌معنای واقعی شکل نمایشگاهی نداشته و بهتر است آن را فروشگاه‌های بزرگ در زمینه فروش کتاب بدانیم. از این بابت هم آن‌طور که حتماً به‌نقل از دیگر همکاران هم شنیده یا خوانده‌اید بخش قابل‌تأملی از چرخه اقتصادی صنعت نشرمان را به‌عهده داشته که امسال از آن محروم شدیم، آنچنان‌که در زمینه برپایی این فروشگاه به شکل مجازی در میان است. بی‌تردید بخشی از بودجه‌ای که معاونت فرهنگی بابت برگزاری نمایشگاه کتاب تهران در اختیار داشته صرف برگزاری شکل مجازی آن می‌شود اما مابقی آن بهتر است به طرق مختلف برای برقرار نگاه‌داشتن بخش‌های مختلف نشرمان هزینه شود. در کنار برگزاری نمایشگاه مجازی کتاب، بد نیست که وزارت ارشاد از ناشران به فراخور تعداد کتاب‌هایی که منتشر کرده‌اند آثاری را خریداری کرده و در اختیار کتابخانه‌های عمومی بگذارد. از این طریق هم به تجهیز معخان کتابخانه‌های عمومی کمک کرده و هم وضعیت ناشران قدری بهبود پیدا می‌کند.

گفته‌های این مسئول نشر در شرایطی است که هنوز بخش عمده‌ای از مردم اطلاعی از برپایی نمایشگاه مجازی کتاب تهران ندارند و این مسأله بار مسئولیت بیشتری به عهده اهالی رسانه و از سویی مجریان برگزاری نمایشگاهی می‌گذارد؛ اطلاع‌رسانی برای اقدامی که تجربه نخست است و می‌تواند مبنایی برای دوره‌های بعدی باشد. اهمیت این مسأله در شرایطی بیش ازپیش خودنمایی می‌کند که به‌گفته آنهايي که نظرانشان در صفحه امروز پیش‌روی شما قرار گرفته معتقدند حتی بعد از کنترل کامل کرونا همچنان باید منتظر ادامه تغییراتی که در چگونگی عرضه کتاب به مخاطبان ایجاد شده، باشیم. اما نکته جالب‌توجهی که حسن‌پور بر آن تأکید دارد احتمال مواجه‌شدن با طیف تازه‌ای از افرادی است که می‌توانند به جامعه کتابخوان اضافه شوند. افرادی که اغلب حضور پررنگی در فضای مجازی دارند اما تا به امروز در زمره کتابخوانان نبوده‌اند. در آخر حسن‌پور می‌گوید: «چه ناشران و چه مخاطبان کتاب باید توجه کنند که حتی اگر تمام برنامه‌ریزی‌ها به‌شکلی ایده‌آل پیش برود باز هم با سطحی به‌مراتب کوچک‌تر و اصلاً با شرایطی متفاوت از نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران روبه‌رو هستیم؛ بهتر است صبر کنیم و ببینیم نمایشگاه مذکور چطور برگزار خواهد شد. همان‌طور که مجریان برگزاری نمایشگاه مجازی کتاب هم بارها تأکید کرده‌اند قرار نیست شاهد جایگزینی برای نمایشگاه کتاب تهران باشیم؛ پس سطح توقع مان را متناسب با امکانات و شرایط در نظر بگیریم و توقع معجزه نداشته باشیم.»

هم ندارد و بحث فروش کتاب‌ها در میان است. نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران نه‌تنها در عرصه داخلی، بلکه از جهت وسعت برگزاری و حتی تعداد کتاب‌های فروخته شده در سطح جهانی هم بی‌نظیر به شمار می‌آید. خود من به‌خصوص در هر کدام نمایشگاه‌های خارجی کتاب که شرکت کرده‌ام هیچ‌کدام را شبیه نمایشگاه خودمان ندیده‌ام. از همین بابت معتقدم مقایسه این دو باهم اشتباه بزرگی است؛ شکل فیزیکی نمایشگاه کتاب تهران با برگزاری مجازی آن به‌هیچ‌وجه قابل مقایسه نیست. باز هم تأکید می‌کنم از آنجایی‌که زمان چندانی تا برپایی مجازی این نمایشگاه باقی نمانده امیدوارم مسئولان و اهالی رسانه تلاشی جدی جهت اطلاع‌رسانی و تبلیغات انجام بدهند. هنوز بسیاری از مردم از برپایی این نمایشگاه اطلاعی ندارند؛ رسانه ملی به‌رغم آنکه طی این سال‌ها نشان داده اهمیتی برای کتاب و ترویج کتابخوانی قائل نیست اما می‌تواند نقش مؤثری ایفا کند. در این مهلت باقی‌مانده به اطلاع‌رسانی بیش از هر اقدامی نیاز است؛ وقت آن شده که مسئولان صداوسیما همان قدر که به تبلیغ پفک و چیپس اهمیت می‌دهند برای کتاب هم جایگاهی در نظر بگیرند. این فرصتی است که نشان بدهند خواهان تغییر در نحوه مدیریت خود هستند. از این بحث که بگذریم بالاخره کرونا هم کنترل می‌شود و به اوضاع واحوال قبل بازمی‌گردیم. باید خودمان را برای تغییرات تدریجی در چگونگی فعالیت‌های فرهنگی و حتی ارتباط با مخاطبان آماده کنیم. به گمانم نفوذ فضای مجازی به عرصه‌های کاری و حتی زندگی‌مان دیگر به روال قبل بازگشته و از این به بعد شکل‌های تازه فعالیت‌های فرهنگی و حتی عرصه نشرمان که طی این ماه‌ها با آنها مواجه شده‌ایم تاووم خواهند داشت. بویژه در ارتباط با فروش آنلاین کتاب که با شلوغی‌های خیابان‌ها و بحث ترافیک به مرور جای خود را باز خواهد کرد. هرچند که صحبت درباره صنعت نشر بعد از کرونا و اینکه وضعیت به چه شکلی می‌شود شاید زود باشد اما از پیش‌بینی‌ها نباید غافل شد. مردم ما برخلاف گفته برخی، مردم کتابخوانی هستند و فروش کتاب به‌واسطه اینکه گران نشده همچنان مقبول است.

برپایی نخستین دوره، سال ۶۶ و به میزبانی محل «دانی نمایشگاه بین‌المللی تهران». نمایشگاه کتاب تا سال ۸۵ در همین محل میزبان علاقه‌مندان بود.

نمایشگاه از سال ۸۶ به میزبانی مصلی تهران در محدوده محله عباس آباد برگزار شد؛ مسئولان تغییر محل نمایشگاه را کاهش بار بار فیزیکی و دسترسی راحت‌تر مردم عنوان کردند.

به دنبال ساخت مجموعه نمایشگاهی شهر آفتاب در آرآره تهران- قم، نمایشگاه کتاب تهران طی سال‌های ۹۵ و ۹۶ در این محل برگزار شد.

تجربه ناموفق برپایی نمایشگاه کتاب تهران در «شهر آفتاب» میزبانی مجدد مصلی از ناشران و علاقه‌مندان را در سال ۹۷ سبب شد.

برپایی سی‌وسومین دوره نمایشگاه بنابر تصمیم ستاد ملی مبارزه با کرونا در سال جاری لغو شد.

نخستین نمایشگاه مجازی کتاب تهران از یکم تا ششم بهمن ماه -زمستان جاری- به‌شکلی سراسری برگزار می‌شود.

فارغ از نمایشگاه مجازی کتاب جنوب کرمان که به‌نوعی پیش در آمدی در برپایی نمایشگاه مجازی کتاب تهران بود، تاجندی دیگر شاهد برگزاری نخستین تجربه جدی سراسری در این زمینه خواهیم بود. چه پیشنهادی برای بهره‌برداری از این امکان‌ها کنیم و از سویی کاهش نقاط ضعف آن داریم؟

طی روزهای ابتدایی طرح پیشنهاد برگزاری مجازی نمایشگاه کتاب، نه‌تنها اتحادیه ناشران و کتاب‌فروشان بلکه اغلب مان مخالفت کردیم. البته دلیل هم داشتیم؛ اینکه برپایی مجازی نمایشگاه کتاب در هیچ کجای دنیا کارایده‌آلی نیست و امیدوار بودیم که گوناور چه زودتر کنترل شود که متأسفانه پیش‌بینی‌ها حتی در سطح جهانی هم آن‌طور که مطلوب‌مان بود از آب درنیامد. بنابراین متوجه شدیم که برای جبران بخشی از خسارت مالی وارد شده به ناشران از جهت لغو نمایشگاه کتاب تهران چاره‌ای جز عملی شدن این پیشنهاد نداریم؛ اتفاقی که در سطح جهانی هم برخی کشورها به آن روی آوردند و شاهد مواردی از برپایی نمایشگاه‌های مجازی بودیم. البته از همان ابتدا کتاب‌فروشان مخالفت کردند که این مسأله در ارتباط با شکل فیزیکی نمایشگاه هم اغلب مطرح بوده و هست. به گمانم اگر مسئولان معاونت فرهنگی نتوانند به‌نوعی کتاب‌فروشان را هم در این نمایشگاه دخیل کنند نه‌تنها با مشکلی روبه‌رو نمی‌شوند بلکه حداقل تا اندازه‌ای هم آسیب‌های وارد شده به آنان جبران خواهد شد. همان‌طور که خودتان هم اشاره کردید؛ در نمایشگاه کتاب مجازی جنوب کرمان بیشتر بحث آزمایشی بودن درمیان بود و نمایشگاه کتاب تهران نخستین تجربه جدی‌مان به‌شمار می‌آید. این کار در عرصه جهانی هم اقدام تازه‌ای است؛ تا حدی نمی‌توان جلوی برخی نقاط ضعف آن را گرفت و از همه مهم‌تر اینکه قرار نیست این نمایشگاه مشکلات را حل کند، بلکه می‌تواند بخشی از مشکلات را حل کرده و کمی اوضاع را بهبود ببخشد.

پس مهم‌ترین راهکار اسهیم کردن کتاب فروشان می‌دانید؟

بله، متأسفانه این گروه از فعالان نشر آسیب بسیاری دیده‌اند، خوشبختانه

یا متأسفانه از آنجایی که «خانه فرهنگ و هنر گویا» هم در زمینه نشر و کتاب‌فروشی و هم توزیع کتاب فعالیت دارد و از سویی چاپخانه هم دارد در جریان مشکلات بخش‌های مختلفی از عرصه کتاب هستم. به‌همین خاطر تا این اندازه بر ضرورت حمایت از کتاب‌فروشان حتی در خلال برگزاری نمایشگاه کتاب مجازی تأکید دارم. نمی‌دانم مسئولان چه تمهیداتی برای این نمایشگاه اندیشیده‌اند اما ای کاش بتوان گروه‌های بیشتری را در آن گنجانند.

■ با توجه به نکاتی که اشاره شد نگاهتان به برگزاری مجازی نمایشگاه کتاب تهران چیست؟

فراغ از نقاط ضعف احتمالی‌اش که البته ناگزیر هم هست؛ حتی در بحث جهانی و دیگر کشورها، اما در شرایط فعلی و با توجه به مسائلی که محدودیت‌های برآمده از کرونا سبب شده اقدام خوبی است. حالا که امکان برپایی نمایشگاه کتاب تهران به شکل فیزیکی‌اش مقدور نیست می‌توان آن را همچون دیگر کارهای حمایتی معاونت فرهنگی وزارت ارشاد دید؛ کارهایی که از جمله آنها می‌توان به طرح‌های تقویت فصلی کتاب اشاره کرد. شاید آنها هم همچنان با اما و اگرهایی روبه‌رو باشند اما نمی‌توان منکر تأثیر مثبت‌شان در همچنان برقرار ماندن نشر در این اوضاع ناپسامان شد. اگر اقداماتی از این دست هم انجام نشوند که دیگر باید فاتحه این باقی‌مانده رقم نشرمان را هم خواند.

■ گفته‌شمارد چگونگی برگزاری این نمایشگاه مرتبط با کتاب فروشان بود؛ برای خود ناشران و اینکه شاهد رعایت عدالت میان همه شرکت‌کنندگان در این رویداد حوزه نشر باشیم چه پیشنهادی دارید؟

مهم‌ترین خواسته من به‌عنوان یکی از اهالی نشر این است که در برپایی نمایشگاه کتاب مجازی ناشران دولتی و حتی آنهایی که به سازمان‌های حکومتی وابسته هستند در حاشیه باشند. به‌رحال برای ناشران دولتی و حکومتی بحث فروش بنده‌اند ناشران خصوصی حیاتی نیست و آنان از امکانات و حمایت‌های بیشتری برخوردار هستند. نشر خصوصی طی این ماه‌ها آسیب بسیاری دیده، خیلی از آنها، بویژه نشرهای کوچک و تازه‌کار با مشکلات اقتصادی متعددی روبه‌رو شده‌اند و چیزی به ورشکستگی بخش قابل توجهی از آنان باقی نمانده است. اصلاً شاید بهتر باشد که ناشران دولتی وارد نمایشگاه مجازی کتاب نشوند؛ البته منکر آسیب‌هایی که حتی متوجه این دسته از ناشران شده، نیستیم اما مسأله اینجاست که حیات آنها به فروش شان وابسته نیست اما ناشران خصوصی با مصایبی همچون مواجه‌شدن با طلبکاران و حتی احتمال زندانی شدن و از دست دادن سرمایه خود روبه‌رو هستند.

■ در حاشیه ماندن ناشران دولتی را می‌توان یکی از راهکارها دانست؛ اما در ارتباط با ناشران خصوصی شرکت‌کننده چه پیشنهادی برای رعایت عدالت دارید؟

همان‌طور که طی برگزاری نمایشگاه کتاب تهران در این سال‌ها هم شاهد بوده‌ایم؛ مردم ناشران مطرح را می‌شناسند و حتی اگر غرفه آنها در نقاط پرت واقع می‌شد مراجعه‌کنندگان به دنبال آنها می‌رفتند. درباره نمایشگاه کتاب مجازی هم به گمانم این گونه است. بنابراین شاید بهتر باشد که اطلاع‌رسانی و مباحث تبلیغاتی بیشتر به روی ناشران کمتر شناخته‌شده و کوچک متمرکز شود.

■ برگزاری مجازی نمایشگاه کتاب حتی در عرصه جهانی هم اتفاق تازه‌ای است؛ در جریان استقبال از همان چند موردی که در برخی کشورها برپا شدند هستند؟

استقبال چندانی نشد؛ نه فقط ناشران، بلکه حتی مردم سایر کشورها هم نشان دادند که همچنان علاقه‌مند به شکل فیزیکی نمایشگاه‌ها هستند و در سایر نقاط جهان هم تقریباً شرایط به منوال کشور ما است. آن قدر موفق نبوده‌اند؛ بالاین حال امیدوارم در کشور خودمان تجربه موفق‌ی را پشت سر بگذاریم.

■ تأکید بسیاری به ضرورت حمایت از کتاب فروشان دارید؛ اوضاع فروش کتاب فروشی‌های ماه‌های اخیر چطور بوده؟

کرونا منجر به کاهش قابل توجه رفت‌وآمد مردم به کتاب‌فروشی‌ها شده. شرایط کتاب‌فروشان به‌مراتب از ناشران هم بدتر است؛ حداقل ناشران حتی قبل از شیوع کرونا به فضای مجازی و فروش‌های اینترنتی روی آورده بودند و حالا اوضاع بهتری دارند. اما کتاب‌فروشان به‌غیر از موارد معدودی تا به امروز نیاز در این زمینه احساس نکرده بودند. انتشارات خود ما چه از طریق سایت و چه شبکه‌های اجتماعی هم فروش کتاب دارد؛ اما کتاب‌فروشان اگر هم کاری در این زمینه کرده باشند اقدام تازه‌ای است و زمان می‌برد تا مخاطبان خود را پیدا کنند.

■ شما از جهات مختلفی در عرصه نشر حضور و فعالیت دارید؛ طی ماه‌هایی که از شیوع کرونا می‌گذرد دیگر بخش‌هایی چه شرایطی دچار شده‌اند؟

برخلاف آنچه در ظاهر به نظر می‌رسد صنعت نشر تنها به ناشران، کتاب‌فروشان و حتی چاپخانه‌داران محدود نمی‌شود؛ طیف گسترده‌ای از مشاغل هستند که حیات آنها به این بخش متصل هستند. این ماه‌ها و بالطبع افزایش مشکلات اقتصادی در این بخش از تحریم‌ها و از سویی محدودیت‌های شت‌اثر گرفته از کرونا هیچ‌کدام اوضاع خوبی ندارند؛ نشر به حمایت‌های بیشتری برای سرپا ماندن نیاز دارد. وضعیت فعلی بیش از سایر بخش‌ها، صنعت نشر را متضرر کرد. چاپخانه‌ها با توجه به افزایش قیمت کاغذ، آسیب‌دیده و حتی برخی تعطیل شده‌اند. البته دولت در این بین کار خوبی در زمینه توزیع کاغذ انجام داده که اگر چنین کاری صورت نمی‌گرفت کار برونده نشر بسته می‌شد. کاغذ دولتی کار خوبی بوده و هست که نقش مثبتی ایفا کرده؛ از سویی همان‌طور که در چند سؤال قبلی اشاره شد طرح‌های تخفیف فصلی هم حمایت خوب دیگری است که شاهد آن بودیم. منتھی شاید با توجه به اوضاع فعلی بهتر باشد بودجه بیشتری به برپایی آنها اختصاص پیدا کند. از طرفی وام‌های کم‌بهره‌ای که به ناشران تعلق گرفت برای خود ما که خوب بود و حداقل از آن طریق توانستیم حقوق دو ماهه پرسنل مان را پرداخت کنیم.